

אימאן אבו קישק

תוארי האל ודימוי האל

בהגותו התיאולוגית של אַבּוּ עֲבָד אֱלֹה אֵל-קֶרְטָבִי

(מ' 671/1272)

אַדְרָא

הסדרה לדת, לפילוסופיה, למיסטיקה ולתרבות האסלאם

העורך הראשי:
פרופ' אבי אלקיים

חברי המערכת:
פרופ' בנימין אברהמוב
פרופ' מאיר מ' בר-אשר
פרופ' יוסף ינון-פנטון

אימאן אבו קישק

תוארי האל ודימוי האל

בהגותו התיאולוגית של
אֲבוּ עֲבָד אֱלֹלָה אֶל-קִרְטָבִי

(מ' 671/1272)

הוצאת אֶדְרָא

Eiman Abu Kishek

The Doctrine of the Divine Attributes (Ṣifāt Allāh) and the Concept of Anthropomorphism (Tashbih)

In the Theological Thought of Abū 'Abd Allāh al-Qurṭubī

(d. 671/1272)

הספר יצא לאור בסיוע

קרן יהושע רבינוביץ לאמנויות, תל אביב (ע"ר)
בתמיכת משרד התרבות והספורט מינהל התרבות

עיצוב העטיפה: אבי אלקיים

מסת"ב: 978-965-7876-04-6 ISBN:

© כל הזכויות שמורות להוצאת אִדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתיתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשפ"ו – 2025

© Copyright 2025 by Idra Publishing

Idra Press <IdraPublisher@gmail.com>

<http://idra.org.il/>

סידור, עימוד, לוחות והדפסה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

תוכן העניינים

9.....	שלמי תודה
11.....	הערות כלליות
13.....	מבוא

פרק ראשון:

אבו עבד אללה אל-קרטבי: קורות חיים ומצב המחקר

19.....	1.1 הקדמה
21.....	1.2 מצב המחקר: אבו עבד אללה אל-קרטבי
28.....	1.3 אבו עבד אללה אל-קרטבי: קורות חיים
28.....	1.3.1 הסביבה הפוליטית באל-אנדלס ובמצרים
35.....	1.3.2 תולדות חיים ומעגלי לימוד
45.....	1.3.3 יצירות תיאולוגיות פרי עטו של אל-קרטבי
47.....	1.4 סיכום

פרק שני:

תוארי האל והגשמת האל בתיאולוגיה האסלאמית:

סקירה כללית וגישות פרשניות

49.....	2.1 הקדמה
50.....	2.2 מצב המחקר סביב שתי הסוגיות התיאולוגיות
60.....	2.3 מונחי בסיס לדיון בתוארי האל והגשמת האל
82.....	2.4 העיסוק של המלומדים המוסלמים בשתי הסוגיות התיאולוגיות
82.....	2.4.1 הגישה המעוזלית השכלתנית
87.....	2.4.2 הגישה החנבלית המסורתית
94.....	2.5 אל-קרטבי בין הלכה מאלכית ותיאולוגיה אשעריית
94.....	2.5.1 האסכולה ההלכתית המאלכית
100.....	2.5.2 האסכולה התיאולוגית האשעריית
126.....	2.6 סיכום

פרק שלישי:

אל-אסנא ואל-ג'אמע: ניתוח מקדים של קורפוס המחקר

127	3.1	הקדמה
129	3.2	תיאור היצירה אל-ג'אמע
138	3.3	תיאור היצירה אל-אסנא
141	3.3.1	תיאור המהדורות
148	3.3.2	מבנה היצירה אל-אסנא
156	3.4	הקדמות היצירות: סוגיות מקדימות
157	3.4.1	מקורות הידע לפרשנות אצל אל-קרטבי
171	3.4.2	הדרך לפרשנות תוארי האל
180	3.5	סיכום

פרק רביעי:

היצירות העומדות ברקע גישתו התיאולוגית של אל-קרטבי

181	4.1	הקדמה
	4.2	היצירות התאולוגיות בבסיס גישתו של אל-קרטבי:
184		סקירה כללית
202	4.3	היצירות המרכזיות שאל-קרטבי נשען עליהן
202	4.3.1	אבו בכר אל-ביהקי ויצירתו אל-אסמא' ואל-צפאת
205	4.3.2	אבו חאמד אל-ע'זאלי ויצירתו אל-מקצד אל-אסנא
208	4.3.3	אבו בכר בן אל-ערבי ויצירתו אל-אמד אל-אקצא
	4.4	המחלוקת סביב מקורות הידע על שמות האל ותאוריו:
211		סוגיה מדגימה
222	4.4	סיכום

פרק חמישי:

טיעונים כלאמיים-שכלתניים בפרשנות תוארי האל

223	5.1	הקדמה
226	5.2	עמדתו של אל-קרטבי כלפי השימוש בכלאם
231	5.3	תורת האטומיזם האשעריית
238	5.4	אלוהים הוא דבר נמצא

5.5	אלוהים הקדמון והנצחי (אל־קָדִים אל־בָּאקִי).....	251
5.6	אלוהים האחד (אל־ואחד).....	255
5.7	אלוהים הבורא והפועל היחיד – תורת הכסב האשעריית.....	267
5.8	סיכום.....	289

פרק שישי:

מקורות טקסטואליים וכלים לשוניים בפרשנות התארים המגשימים

6.1	הקדמה.....	290
6.2	אחאדית' אל־צפאת: מקור טקסטואלי לדיון בהגשמת האל.....	292
6.3	היכן אלוהים נמצא? סקירה כללית.....	296
6.4	מיקומו של האל אצל אל־קרטבי.....	308
6.4.1	מקום האל (מכאן אללה).....	308
6.4.2	ישיבת האל על הכס (אל־אֶסְתִּנְאֵא' עֵלָא אל־עֶרְש).....	331
6.5	דיבור האל (פִּלְאם אללה).....	344
6.6	סיכום.....	355

פרק שביעי:

ראיית האל על ידי האדם בפרשנות של אל־קרטבי

7.1	הקדמה.....	357
7.2	ראיית האל (רְאִיתִי אללה): תיאור מקדים.....	359
7.3	ראיית האל בעולם הזה.....	364
7.3.1	ראיית הנביא מחמד את האל.....	364
7.3.2	בקשת משה לראות את אלוהים.....	381
7.4	ראיית האל בעולם הבא.....	384
7.5	סיכום.....	388
	סיכום ומסקנות.....	391
	רשימת מקורות.....	397
	מפתח עניינים.....	457
	מפתח שמות.....	459

שלמי תודה

הספר שלפניכם הוא תוצר של מחקר שביצעתי בין השנים תשע"ז-תשפ"ג (2017-2023) בהנחייתה של פרופ' ליבנת הולצמן מהמחלקה לערבית. בחלק משנות העבודה קיבלתי מלגה מטעם פרויקט המחקר של פרופ' הולצמן שנתמך על ידי הקרן הישראלית למדע (מענק ISF 162/19).

עם השלמתו של ספר זה, ברצוני להודות לכל מי שסייע לי לאורך שנות המחקר. בראש ובראשונה אבקש להודות לפרופ' ליבנת הולצמן על הנחייה מסורה וליווי עוטף ומכיל, על הדרכה מקצועית שאין דומה לה, ועל שתרמה לי רבות מידיעותיה המחכימות שלא יסולאו בפז. פרופ' הולצמן פתחה בפניי דלתות ידע רבות, ואפשרה לי לקחת חלק משמעותי ותורם בעולם המחקר. היא האמינה בי לאורך כל הדרך, ועוררה בי השראה גדולה להמשיך בדרך זו. תודתי נתונה לה על הסבלנות, ועל ביקורת בונה שכיוונה אותי תמיד למטרות הנכונות עד להשגת המטרה הנכספת.

לאורך שנות המחקר קיבלתי תמיכה ועידוד מראשת המחלקה לערבית ד"ר דורית גוטספלד ומרכזת המחלקה גב' אסתי חסיד. ד"ר גוטספלד וגב' חסיד היו נכונות לסייע לי בכל נושא הקשור ללימודי, ונתנו לי את המעטפת המקצועית והאדמיניסטרטיבית שאפשרה לי להשקיע את עצמי בכתיבת המחקר. אני מבקשת גם להודות לפרופ' בסיליוס בוארדי, כיום ראש המחלקה לערבית, שהשכלתי ממנו רבות בשנות לימודי במחלקה. אני מבקשת גם להודות לפרופ' בנימין אברהמוב שממנו למדתי תיאולוגיה מוסלמית והגות צופית. מי שסייעה לי רבות בעריכת העבודה והעמדתה בצורה מקצועית היא חברתי, ד"ר מירי עובדיה. אני מודה לה על תמיכתה ועזרתה.

אני מבקשת להודות לשופטים האנונימיים שקראו את עבודתי ונתנו לי עצות מועילות לשיפור העבודה. תודתי שלוחה לפרופ' קמילה אדנג מאוניברסיטת תל-אביב על הקריאה היסודית, הזמן ותשומת הלב שהקדישה לקריאת עבודת המחקר ועל ההערות המועילות שנתנה. תודתי נתונה גם לגב' דינה באום, מנהלת הספרייה של המחלקה לערבית, וד"ר קרינה מססה מנהלת הספרייה

לצרפתית. גב' באום וד"ר מססה סייעו לי רבות באיתור חומרים למחקרי, ועשו זאת במסירות ובאהבה רבה.

תודות חמות שלוחות למשפחתי האוהבת: לאבא סמיר ואימא מיסון, שסיפקו לי בית ומשפחה תומכת וחמה, לאחיותיי: אמאני, ראניה, הייא, איה ואחי אחמד. כולכם יקרים לי, כולכם עבורי מקור כוח ומשען איתן. בלעדיכם לא הייתי מגיעה עד הלום. **לאחותי זינב הקטנה,** שנלחמה בגבורה עילאית בסרטן, אקדיש עבודה זו.

﴿قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ﴾ [سورة البقرة، آية 32]
"אמרו, ישתבח שמך! לא נדע דבר מלבד כל אשר לימדתנו. אתה היודע
והחכם" (ק. 2: 32)

הערות כלליות

- לנוחות הקורא/ת, מילים ושמות שכיחים שהפכו לחלק אינטגרלי מהשפה העברית נכתבים על דרך העברית, למשל: מחמד, ח'ליפה/ח'ליפות, שיח' / שיח'ים, קאדי/קאדים, פלאם, מדרסה/מדרסות, מלבד שלושת המושגים שאציין בצורת ריבוי השלמים המקובלת בערבית למען נוחות הקריאה, והם: המוֹחַדוֹן (المُوحِدُونَ), המְרַאפֶּטוֹן (المُرَاطُونَ), המְתַפְלֶמוֹן (المَتَفَلِّمُونَ).
- סימני התנועות בערבית נוקדו בעברית באופן הבא: فَتْحَة – פֶּתַח, כֶּסֶרَة – חִירִיק, ضَمَّة – קָבוץ.
- המופע הראשון של מושג/שם מנוקד באופן מלא, למשל: בְּלֵא כִּיף, מְעַתְזֵלָה, פְּרֵאמִיָּה. מופעים נוספים של המושג/שם יתועתקו ללא ניקוד. סימן השֵׁדָה (شِدَّة) מופיע מתועתק לדגש רק במופע הראשון של המושג/השם, למשל: מְחַמֵּד, סִנָּה.
- ציטוט קטעים ומשפטים שלמים ממקורות בערבית מלווים בתרגום לעברית. מונחים ופעלים בערבית בגוף העבודה מופיעים בתיעתוק מנוקד לעברית.
- לאורך כל העבודה פסוקי הקוראן בעברית צוטטו על פי תרגומו של פרופ' אורי רובין לקוראן: אורי רובין, הקוראן (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 2016), אלא אם כן צוין אחרת.
- במסורות החדית' המצוטטות מצוינת רק החוליה הראשונה בשרשרת המסורים (אֶסְנָאד). ההפניה למסורות נכתבה לפי השיטה הבאה: שם המחבר, שם היצירה, מס' חדית', עמ' (כתאב ..., באב ...); למשל: אל־בַּח'ארי, צחיח אל־בַּח'ארי, מס' מסורת: 3326, עמ' 268 (כתאב אחאדית' אל־אנבאא', באב: ח'לק אאדם).

מבוא

המלומד מִחְמַד בן אַחְמַד בן אַבִּי בֶּכֶר בן פֶּרַח אֶל-אַנְצַאֲרִי אֶל-ח'זְרַגִּי אֶל-אַנְדֻלְסִי אֶל-קֶרְטִבִּי (מ' 1272/671; להלן: אבו עבד אללה אל-קרטבי או אל-קרטבי), נולד בעיר קורדובה (Cordova) בדרום ספרד שהייתה תחת שלטון מוסלמי באותה תקופה. יותר מחמש מאות שנה קודם לכן בחודש שואל 92/יולי-אוגוסט 711 נכבשה קורדובה על ידי המוסלמים בהנהגתו של העבד המשוחרר מֶעִית' בן אֶל-חֶאֲת' בן אֶל-חֻוֵּיִת' בן ג'ֵבְלָה אֶל-רֹומִי (מ' 736/118), סגנו של המנהיג הצבאי הברברי טַאֲרֶק בן זֵיאַד בן עַבְד אללה בן רִפְהוּ (שנת) פטירתו אינה ידועה) ללא כל התנגדות מצד הנוצרים אנשי המקום. כך הפכה קורדובה לבירת האמירות הספרדית המוסלמית אֶל-אַנְדֻלֻס¹. משהפכה ספרד לח'ליפות הייתה קורדובה לבירתה, ולכן נקראה הח'ליפות גם "ח'ליפות קורדובה" (ח'לֵאפֶת קֶרְטִבִּה).

במהלך המאה ה-10/5 תוארה קורדובה כאחת הערים הגדולות והעשירות ביותר תחת שלטון האסלאם. זאת עוד, קורדובה הייתה עיר מרכזית וחשובה בפיתוח מדעי האסלאם השונים, לרבות תחומי הפילוסופיה והתאולוגיה. התפתחות זו התרחשה בתקופת שלטון של שתי שושלות ברבריות מוסלמיות על קורדובה: הַמֶּרְאֵבֻטוֹן (Almoravids); שלטו בקורדובה בשנים 1055/447 - 1145/539) וְהַמֶּוְחַדוֹן (Almohad); שלטו בשנים 1120/514 - 1269/668.

1 סייבולד ואוקניה חימנו, "קרטבה", האנציקלופדיה של האסלאם, מהדורה 2 (מקוונת). ח'טאב, קאדת פתח אל-אנדלס, כרך 1, עמ' 216-415, 434-458. הכינוי "אל-אנדלס" הוא השם שנתנו הערבים לחצי האי האיברי שנכבש על ידם מתחילת המאה ה-8 ועד המאה ה-15/9 (שנת 1492/897). נהוג לפרש שם זה כשיבוש המילה "ונדלוסיה", ארצו של שבט הונדלים שפלש לספרד קודם לכן. המונח אל-אנדלס מתייחס רק לחלק שהיה בשליטת המוסלמים שהלך והצטמצם עם חידוש כיבושי הנוצרים. אל-אנדלס הייתה רק מחוז אחד באימפריה המוסלמית העצומה שהשתרעה מחופי האוקיינוס האטלנטי בספרד וצפון אפריקה ועד סמוקנד שבאסיה התיכונה וחבל פֶּנְג'אב שבתת יבשת הודו, ומאוחר יותר עד איי אינדונזיה. ווט וקאקיה, תולדות ספרד האסלאמית, עמ' 54.

שהחליפו אותם.² אל-קרטבי נולד, גדל והחל את פעילותו הלמדנית בקורדובה בתקופת שושלת אל-מוחדון ששלטה באזור אל-אנדלס וגם בצפון אפריקה.³ בקורדובה ומחוצה לה נודע שמו של אל-קרטבי כמלומד מוכשר שהתמחה במדע החדית' (עלם אל-חדית')⁴ ובפרשנות הקוראן (תַפְסִיר אל-קְרָא'אן).⁵ בנוסף, הוא היה ידוע כאיש דת סגפן, שסייר בארצות האסלאם כשהוא חובש כובע צנוע ועוטה גלימה פשוטה. עם כיבוש קורדובה בידי הנוצרים בשנת 1245/663, כשהיה אל-קרטבי כבן עשרים, הוא נאלץ להגר מארצו למצרים. הוא נדד בין כמה ערים ולבסוף התיישב במצרים עילית (צַעִיד מֶצֶר).⁶ כמעט שאין בנמצא מידע על אודות משפחתו של אל-קרטבי, למעט עובדות מעטות שמסר בעצמו בחלק מחיבוריו. ממידע מועט זה ניתן להסיק כי הוא הגיע ממשפחה ממעמד נמוך. כך למשל, אל-קרטבי מספר שאביו היה איכר אשר נרצח על ידי הנוצרים במהלך כיבושם את קורדובה, בזמן שעִיבד אדמתו.⁷ גם מלומדים בני תקופתו

- 2 סייבולד ואוקניה חימנו, "קרטבה", **האנציקלופדיה של האסלאם**, מהדורה 2 (מקוננת). ראו: עמית, "ארצות האסלאם בימי הביניים המאוחרים", עמ' 105-108. ווט וקאקיה, **תולדות ספרד האסלאמית**, עמ' 311-364.
- 3 התייחסות רחבה יותר לתקופת שהותו של אל-קרטבי באל-אנדלס מופיעה בפרק 1 להלן, סעיף 1.3.
- 4 מדע החדית' (עלם אל-חדית') עוסק בבדיקה דייקנית ודקדקנית של שרשרת המסירה של מסורות שהועברו לכאורה מפי הנביא מחמד לאורך דורות רבים על מנת להבטיח את מהימנותן. בעיקרו מדע זה עוסק בסינון המסורות שנמסרו בשם הנביא על ידי בדיקה מדויקת של שרשרת המוסרים שלהן (אֶסְנַאד). אל-ביקוני, **אל-מנט'ומה אל-ביקוני בשרח אל-זרקאני**, עמ' 43-46, 59-68, 81-82. רובסון, "חדית'", **האנציקלופדיה של האסלאם**, מהדורה 2 (מקוננת).
- 5 לפי המסורת האסלאמית, פרשנות הקוראן התחילה כבר בימי חייו של הנביא מחמד ועודנה מתפתחת גם בימינו. ספרי פרשנות רבים נכתבו על הקוראן, כגון ספרו של אבו ג'עפר מֶחְמַד בן ג'ריר אל-טַבְרִי, **ג'אמע אל-ביאן פי תַא'וֹיל אַאי אל-קְרָא'אן** (האוסף המקיף בעניין פרשנות הקוראן) וספרו של ג'א'ר אללה אַבו אל-קַאסִם מֶחְמַד בן עֶמְרוּ בן אַחְמַד אל-זַמַחְשִׁי (מ' 538/1144), **אַל-פִּשְׁאף עַן חֻקַּא'ק עִזְאמַץ' אַל-תַּחְזִיל וְעִיּוֹן אַל-אַקְאוּיל פי וְגִיזַה אַל-תַּא'וֹיל** ([החיבור] החושף את האמיתות על אודות הדברים המעורפלים [בספר] ההתגלות וסוגי האמירות על היבטי הפרשנות). בנוסף יש להזכיר את ספרם של אַבו אל-פַּצ'ל עַבְד אל-רַחְמַאן בן אַבִי בֶּכֶר בן מֶחְמַד ג'לַל אל-דִין אל-סִיוֹטִי (מ' 911/1505) ג'לַל אל-דִין אַבו עַבְד אללה מֶחְמַד בן שְׂהַאב אל-דִין אַחְמַד אל-מַחְלִי (מ' 864/1459), **תַפְסִיר אַל-ג'לַלִין** (פרשנות הג'לַלִין), ועוד ספרי פרשנות חשובים.
- 6 להרחבה על תולדות חייו של אל-קרטבי ראו פרק 1, להלן, סעיף 1.3.
- 7 אל-קרטבי, **אַל-ג'אמע**, כרך 5, עמ' 41-43 (קוראן 169:3). אל-קרטבי, **אַל-תַדְרִיחַ**, כרך 1, עמ' 37.

של אל-קרטבי הסתפקו במתן מידע מצומצם בלבד על חייו, למרות תרומתו החשובה לתחום פרשנות הקוראן ולהגות האסלאמית בכלל.⁸ המחקר שלפנינו בודק את עמדתו של אל-קרטבי בשתי שאלות תאולוגיות רחבות הקשורות זו בזו: שאלת תוארי האל (צִפָּאת אללה) ושאלת דימוי האל לנבראים (תִּשְׁבִּיה אללה). שתיהן התפתחו לסוגיות מרכזיות בתאולוגיה המוסלמית של ימי הביניים. מטרת בדיקה זו היא לאפיין ולנתח את הגישה התאולוגית הכוללת שהציג אל-קרטבי בכתיבתו. עד היום, ניתוח גישתו התאולוגית של אל-קרטבי לא עמד במרכז מחקר מערבי כלשהו, חרף החשיבות הרבה המיוחסת לו. מעטים הם גם המחקרים בערבית אשר ירדו לעומק גישתו התאולוגית כמו שהיא באה לידי ביטוי בחיבוריו השונים, למרות שדמותו ופועלו האינטלקטואלי של אל-קרטבי זוכים לתשומת לב רבה מצד חוקרים ערביים.⁹ על כן, מטרת עבודת מחקר זו היא להבהיר את הגישה שביטא אל-קרטבי ביחס לשתי סוגיות תאולוגיות מרכזיות במחשבה האסלאמית.

במהלך התפתחותה של הלמדנות האסלאמית התעוררה שאלה חשובה בקרב המלומדים המוסלמים, הן המסורתיים והן השכלתניים-רציונליסטים, והיא כיצד יש להתייחס לשמות המתארים את האל ולביטויים המדמים אותו לבני אדם, אשר מוזכרים בפסוקי הקוראן ובספרות החדית'. מלומדים שהשתייכו לאסכולות תאולוגיות שונות נחלקו ביניהם בעניין הדרך שבה צריך לנקוט כדי להגיע לפרשנות המדויקת והנכונה של תוארי האל. בהקשר זה אציין שהשאלה מיהו 'מסורתי' ומיהו 'שכלתני' היא שאלה מורכבת בקשר לתיאולוגיה האסלאמית. לפי גישתו של בנימין אברהמוב, המסורתי או איש המסורת הוא אדם שמאמין שמקורות הידע לניתוח סוגיות תאולוגיות ולפסיקת הלכה באסלאם הם הקוראן, הסונה של הנביא והסכמת כלל המלומדים הראשונים (אג'מאע), ומעדיף אותם על פני השכל וההיגיון האנושי. בדרך כלל, המסורתיים המוסלמים נקראים בשם אַהֵל אל-סִנָּה ואל-ג'מאעָה (אנשי המסורת והסכמת הכלל). אלו היו מלומדים אשר נשענו על החדית' לצורך גזירת עקרונות הדת ונמנעו מהפעלת שיקולים חיצוניים, ולכן נחשבו למסורתיים טהורים. לעומת זאת, השכלתנים הם מלומדים מוסלמים אשר מציבים בעדיפות ראשונה את העיון השכלי ואת ההיגיון האנושי בטיפול בסוגיות תאולוגיות – מעל מסורות הנביא – בייחוד

8 המילונים הביוגרפיים הרבים שנכתבו בתקופה הממלוכית מזכירים את אל-קרטבי, אך מספקים מידע מצומצם בלבד על אודות חייו. החשובים בהם: אל-צפדי, אל-ואפי באלופיאת (בירות: 2000/1420), אל-מקרי, נפח אל-טיב מן ע'צן אל-אנדלס אל-רטיב (מצרים: 1936/1354), אל-סיוטי, טבקאת אל-מפסרין (קהיר: 1976/1396).

9 ראו סקירה של מחקרים על אודות אל-קרטבי בשני העולמות – הערבי והמערבי, בפרק 1 להלן, סעיף 1.2.

כאשר מדובר במחלוקת בין השכל (אל-עקל) לבין הטקסט של המסורות (אל-נקל). יש דרגות שונות של רציונליסטיות באסלאם. הזרם הרציונליסטי המובהק ביותר הוא המעתולה (אל-מעְתוּלָה), אשר מלומדיו דחו את מסורות הנביא בנושאים תאולוגיים והפעילו את הפרשנות הפיגורטיבית (אל-תַא'וּיִל) על הביטויים האנתרופומורפיים המיוחסים לאל בקוראן ובחדית'. לעומתם, האשערים (אל-אֶשְׁעָרִיָּה או אל-אֶשְׁאֶעְרִיָּה), שאני טוענת בעבודה זו שאל-קרטבי השתייך אליהם, קיבלו ללא סייג את המסורות התאולוגיות, השתמשו בכלי ההיגיון האנושי כדי לקרוא את הטקסטים הללו קריאה ביקורתית וניסו לאזן בין השכל והמסורת (אל-עקל ואל-נקל). במובן זה, הם היו רציונליסטיים 'פחות' מן המעתולה.¹⁰ הגישה לתוארי האל והביטויים המגשימים עוררה ויכוח סוער בין האסכולות התאולוגיות השונות באסלאם, הרציונליסטיות והמסורתיות גם יחד. בגינו של ויכוח זה חוברו איגרות וספרים חשובים ששיקפו את המחלוקות בשאלה כיצד יש לתאר את האל ולפרש את הביטויים המציירים אותו בצורת אנוש. הפרק השני של העבודה סוקר את המחלוקת התאולוגית העקרונית הזו. אל-קרטבי עסק בסוגיות מורכבות אלו בשני חיבורים חשובים שכתב. החיבור הראשון אותו הקדיש לפרשנות שמות האל ותאוריו באופן בלעדי ונרחב, נקרא **אֶלְ-אֶסְנָא פִּי שֶׁרַח אֶסְמָא' אִלָּה אֶלְ-חֶסְנָא וצִפְאָתָהּ אֶלְ-עֵלָא** ([החיבור] הנעלה ביותר בעניין פירוש שמות האל היפים ביותר; להלן **אל-אסנא**).¹¹ בחיבור זה אל-קרטבי מצטט באופן ניכר מיצירות דומות שעסקו בפירוש שמות האל ותאוריו, דוגמת החיבור **אֶלְ-אֶסְמָא' ואל־צִפְאָתָהּ** (השמות והתארים) שחיבר המלומד האשערי אָבּוּ בֶּכֶר אַחְמַד בֶּן אֶלְ-חֶסֶן בֶּן עֲלִי (מ' 1066/458; להלן: אָבּוּ בֶּכֶר אֶל־בִּיהֶקִי או אל־בִּיהֶקִי), **אֶל־מִקְצַד אֶלְ-אֶסְנָא פִּי שֶׁרַח אֶסְמָא' אִלָּה אֶלְ-חֶסְנָא** (המטרה הנעלה ביותר בעניין פירוש שמות האל היפים ביותר, להלן: **אֶל־מִקְצַד אֶלְ-אֶסְנָא**) המיוחס למשפטן והוגה הדעות הדגול אָבּוּ חֶאמַד מִחְמַד בֶּן מִחְמַד בֶּן אַחְמַד אֶל־טוּסִי אֶל־עִזְאֵלִי (מ' 1111/502; להלן: אָבּוּ חֶאמַד אֶל־עִזְאֵלִי או אל־עִזְאֵלִי) והחיבור **אֶל־אֶמַד אֶל־אֶקְצָא פִּי שֶׁרַח אֶסְמָא' אִלָּה אֶלְ-חֶסְנָא וצִפְאָתָהּ אֶלְ-עֵלָא** (המטרה הרחוקה ביותר בפרשנות שמות האל הנאים ותאוריו הנעלים, להלן: **אֶל־אֶמַד אֶל־אֶקְצָא**) של מִחְמַד בֶּן עֶבְדֵּ אִלָּה בֶּן מִחְמַד אֶל־אֶשְׁבִּילִי אָבּוּ בֶּכֶר בֶּן אֶל־עֶרְבִי (מ' 1148/543).¹² אל-קרטבי עסק בשאלות תוארי האל ודימויו לנבראים גם בפרשנותו לפסוקי קוראן רלוונטיים בחיבורו

10 אברהמוב, תאולוגיה אסלאמית, עמ' 10-11.

11 ישנן חמש מהדורות לספר **אל-אסנא**, שעליהן ארחיב בפרק השלישי של העבודה.

12 בפרק רביעי של עבודה זו אני מרחיבה על יצירות אלו וגם אחרות שאל-קרטבי נשען עליהן.

הפרשני הידוע יותר הקרוי אל־ג'אמע ל־אֶחְכָּאם אל־קֶרְא'אן וְא־לִמְבִּין ל־מֵא תַצְמִנָה מִן א־לִסְנָה וְאֵאֵי א־לִפְרָקָאן (האוסף המקיף של חוקי הקוראן והמבהיר את הנוהג ופסוקי הישועה שכולל הקוראן, להלן: אל־ג'אמע).¹³

המחקר שלפנינו בודק את עמדתו של אל־קרטבי בשאלות התאולוגיות שנזכרו דרך קריאה צמודה של קטעים נבחרים משני החיבורים החשובים אל־אסנא ואל־ג'אמע. עם זאת, בעבודה זו אני עומדת על המתודולוגיה של אל־קרטבי בפרשנות תוארי האל והביטויים המגשימים כפי שהיא באה לידי ביטוי בעיקר באל־אסנא. היצירה אל־אסנא נחשבת למקור חשוב להבנת גישתו של אל־קרטבי בניתוח הביטויים המגשימים, מאחר שספר זה עוסק אך ורק בתוארי האל ובשמותיו. יתרה מכך, בספר הפרשנות אל־ג'אמע אל־קרטבי מפרנה את הקורא לאל־אסנא כאשר הוא עומד על פרשנות פסוקים שעוסקים בתוארי האל, וזאת כדי להימנע מהרחבה מיותרת בסוגיה שנידונה כבר באל־אסנא.

הטיפול של אל־קרטבי בשאלת תוארי האל ושאלת דימוי האל לנבראים הוא רחב ומקיף. אל־קרטבי מתייחס לשני ההיבטים האפשריים של שאלת תוארי האל: הסמנטי והאונטולוגי. בנוגע להיבט האונטולוגי, אל־קרטבי עוסק בשאלה האם התארים אשר מיוחסים לאל בקוראן מרמזים על קיומן של ישויות שונות בתוך מהותו של האל (למשל, ישויות של חיים, ידע וכוח), ישויות שהן נפרדות ונבדלות ממהותו האלוהית? תשובה חיובית בהכרח גוררת את ביטול עקרון ייחוד האל ואחדותו (אל־תֻּחִיד). בפרק החמישי אני מתייחסת להיבט האונטולוגי ולמשמעות האל האחד. באשר להיבט הסמנטי, אל־קרטבי עוסק בשאלה כיצד יש להבין תיאורים של האל הנזכרים בקוראן ובספרות החדית'. המדובר בתיאורים של איברי גוף לכאורה (יד, פנים, עיניים, שוק וכדומה). למעשה, הדיון של אל־קרטבי בשאלת ביטויים אלה מבהירה את עמדתו כלפי "המגשימים", שהיו מלומדים מסורתיים אשר אישרו את תוארי האל (אל־אֶתְ'פֶּאת) ופירשו אותם מילולית מחד גיסא, וכלפי הרציונליסטים אשר שללו את התארים (אל־תַעְטִיל) והפעילו את מנגנון הפרשנות הפיגורטיבית (אל־תֶא'וֹל) מאידך גיסא. בפרק השלישי של העבודה אני מתייחסת למגמות אלו באסלאם הסוני. הפרק השישי מרחיב בנושא ומדגים את גישת התא'וֹל האשעריית שאל־קרטבי נקט בה כאשר פירש את הביטויים המגשימים.

למיטב ידיעתי, ניתוח מעמיק של גישתו התאולוגית של אל־קרטבי טרם עמד במרכז מחקר מערבי או ערבי כלשהו. לרוב, המחקרים הערביים עסקו בניתוח גישתו הפרשנית באל־ג'אמע או בתחום אחד שעלה מתוך הפרשנות. במחקר המערבי, מעטים הם המחקרים אשר התמקדו בדמותו של אל־קרטבי

13 תיאור הקורפוס המחקרי מופיע בפרק 3, סעיף 3.1.

או בניתוח שיטתי של אחת מיצירותיו. כדי לפענח את גישתו התאולוגית של אל-קרטבי, עבודה זו חוקרת בצורה יסודית את חיבוריו בדגש על בחינת המקורות שהשפיעו על הגותו בבואו לכתוב את שני החיבורים הנדונים. העבודה מזהה את הפרשנים והתאולוגים שאל-קרטבי הכיר ואימץ את גישתם בניתוחו את תוארי האל. כמו כן, העבודה עונה על השאלה כיצד אל-קרטבי התייחס בכתביו לזרמים התאולוגיים השונים באסלאם. במסגרת זו, אני בוחנת את יחסו לספרות מעתזלית ורציונליסטית אחרת בעניין תוארי האל והגשמתו וגם את יחסו לספרות מסורתית חנבלית. עבודת המחקר בכללותה חושפת את אסטרטגיות הכתיבה של אל-קרטבי ואת הגישות הפרשניות אשר נקט בהן כאשר דן בסוגיות תאולוגיות. כפי שאני טוענת במחקר זה, הייחוד בהגותו של אל-קרטבי הוא השילוב של מרכיבים מיוחדים, כלומר אני בודקת השפעה של למדנות מיוחדית ששלטה באל-אנדלס בתקופת שהותו בה. כפי שאראה בפרק השני, הדוקטרינה של המווחדון מעניקה ערך עליון לחשיבה שכלתנית לידיעת האל ותארו, ואוסרת באופן מוחלט על השוואה ודמיון בין האל לנבראים. אלו מאפיינים שניתן לראות בגישתו התיאולוגית של אל-קרטבי הפרשן.